

«Βήματα για μια Οικολογία του Νου»: Η ανθρωπότητα είναι μέρος της φύσης

Ευφροσύνη Μουρελή¹

Επιμέλεια κειμένου: Δώρα Σκαλή²

Φωτογραφία Περικλής Αντωνίου

Το μνημειώδες έργο του Gregory Bateson «*Βήματα για μια Οικολογία του Νου*» αναδεικνύει τη διανοητικο-βιωματική περιπέτειά του, στην προσπάθειά του να οικοδομήσει ένα τρόπο σκέψης που ονομάζει «οικολογία του νου» και να αναδείξει τις νοητικές διαδικασίες, όπως ενυπάρχουν στο κόσμο και στην ολική εξελικτική δομή. Είναι μια συλλογή διαλέξεων και δοκιμίων, που καλύπτουν ένα διάστημα τριανταπέντε ετών, κατά το οποίο, όπως λέει ο ίδιος, ασχολήθηκε με τις θεματικές της ανθρωπολογίας, της ψυχιατρικής, της βιολογίας και της γενετικής, μέσα από τις επιστημολογικές αρχές που προκύπτουν από τη θεωρία συστημάτων και την κυβερνητική.

Ο Gregory Bateson δεν είχε συγκεκριμένη επαγγελματική ταυτότητα ούτε ένα σταθερό εισόδημα. Η διαδρομή του ως διανοητή χαρακτηριζόταν από ένα

¹ Ψυχίατρος- Ψυχοθεραπεύτρια

² Φιλόλογος, Ψυχολόγος MSc, PhD Ψυχοθεραπεύτρια, ECP, GCP, Ε.ΔΙ.Π. Ψυχολογίας, Ιατρική Σχολή dskalis@yahoo.gr

συγκεκριμένο τρόπο σκέψης και όχι από ένα συγκεκριμένο αντικείμενο. Ασχολήθηκε με κοινωνίες ιθαγενών στο Bali, με την ψύχωση και την εκπαίδευση ψυχιάτρων, με τους λύκους και τα δελφίνια, με την κυβερνητική και την οικολογία. Οργάνωσε μεγάλες εβδομαδιαίες συζητήσεις με ανθρώπους από πολλά πεδία γνώσης, από τις οποίες ποτέ δεν έλειπαν οι καλλιτέχνες. Χαρακτηριστικές αναρωτήσεις του αποτέλεσαν η επικοινωνία των γονιδίων με το έμβρυο για την κατασκευή του δεξιού ή του αριστερού χεριού, η επικοινωνία των φυτών ενός αγρού μεταξύ τους, «η διαδρώσα πολυπλοκότητα των ειδών του λιβαδιού», την οποία έβλεπε σαν ένα ατέρμονα χορό που δονείται από πληροφορίες - δηλαδή διαφορές στον αέρα, τη θερμοκρασία, κ.λπ., συνιστώντας έτσι ένα διάχυτο αισθητικό όργανο. Η ευρυμάθειά του και οι αναρωτήσεις του σύνδεσαν εμάς, από το χώρο της ψυχικής υγείας, με πεδία απροσέγγιστα έως τότε, όπως η θεωρία συστημάτων και η κυβερνητική.

Το έργο του Gregory Bateson διαπερνάται από την πεποίθηση ότι η ανθρωπότητα είναι μέρος ενός ζωντανού κόσμου που εξελίσσεται συστημικά. Εξελίσσεται δηλαδή συνολικά, ως σύνολο μερών που διαντιδρούν μεταξύ τους και συνδιαμορφώνονται. Ο έμβιος κόσμος είναι ο κόσμος της επικοινωνίας, της οργάνωσης, του νοήματος, ο οποίος διατρέχεται από νοητικές λειτουργίες. Όταν ένα κύκλωμα διαντιδρώντων μερών έχει τη δυνατότητα αυτοδιόρθωσης, για τον Bateson έχει νοητική λειτουργία. Έτσι, ο άνθρωπος, το τσεκούρι, το δέντρο, το δάσος με τα ποικίλα φυτά και δέντρα του, όλα γύρω μας, είναι κυκλώματα διαντιδρώντων μερών με δυνατότητα αυτοδιόρθωσης, δηλαδή επίτευξης τελικά ισορροπίας μεταξύ ανταγωνισμού και συνεξάρτησης: *«Ο νους είναι έμφυτος στο ευρύτερο σύστημα: άνθρωπος συν περιβάλλον»*. Αυτή η ολική αυτό-διορθούμενη μονάδα «άνθρωπος συν περιβάλλον», που επεξεργάζεται πληροφορίες, ή, όπως το αντιλαμβάνομαι εγώ, «σκέφτεται» και «ενεργεί», είναι ένα σύστημα του οποίου τα όρια δεν συμπίπτουν καθόλου με τα όρια του σώματος ή αυτού που ευρέως ονομάζεται «εαυτός» ή «συνειδητό».

Η ανθρωπότητα για τον Bateson θα καταφέρει να επιβιώσει αν αποκτήσει μια ενοποιημένη θεώρηση του κόσμου, η οποία θα εκφράζεται στην άποψη του ανθρώπου για τον εαυτό του ως μέρος του όλου και στη δράση του μέσα σ' αυτό το διασυνδεδεμένο όλον. Ο τρόπος που σκεφτόμαστε πρέπει να είναι σε λειτουργική σύζευξη με τον κόσμο που ζούμε.

Θεωρούσε λοιπόν ότι υπάρχουν δύο βασικά προβλήματα, σε σχέση με τη λειτουργική σύζευξη των εννοιών «τρόπος σκέψης» και «κόσμος που ζούμε». Το

πρώτο σχετίζεται με τη γλώσσα και το δεύτερο με ό,τι εννοούμε με τον όρο *συνειδητός σκοπός*.

Η γλώσσα μας, με υποκείμενο, ρήμα, αντικείμενο, ταιριάζει για την περιγραφή του ανόργανου κόσμου, του κόσμου της φυσικής και της χημείας. Δεν ταιριάζει με την κυκλωματική, κυκλικής οργάνωσης και αιτιολογίας, φύση του έμβιου κόσμου. Για παράδειγμα, όταν κλωστήσουμε μια πέτρα, μπορούμε να υπολογίσουμε ανάλογα με κάποια στοιχεία, τη δύναμη της κλωτσίας, την τριβή κ.λπ., το πού θα πάει η πέτρα. Όταν κλωστήσουμε ένα σκύλο, δεν ξέρουμε αν θα φύγει ή θα γυρίσει να μας δαγκώσει, αν θα κλαίει παραπονεμένος και θα καταλήξουμε να τον πάρουμε στο σπίτι. Βέβαια, ο ανόργανος κόσμος και ο έμβιος δεν είναι ξεχωριστοί ούτε μπορούν να διαχωριστούν. Τα χέρια και τα πόδια μου υπακούουν στους νόμους που αφορούν στο βάρος, το μήκος, τη θερμοκρασία, υπακούουν ωστόσο και σε πολύ διαφορετικούς νόμους, σε σχέση με τις ελεγχόμενες και συγχρονισμένες κινήσεις που κάνουν.

Ποια όμως γλώσσα θα περιγράψει, για παράδειγμα, την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης διάδρασης; «Σας κοιτώ που με κοιτάτε και με κοιτάτε που σας κοιτώ και σας κοιτώ που με κοιτάτε να σας κοιτώ και σκέφτομαι ότι μάλλον δεν τα λέω καλά, αφού φαίνεστε να βαριέστε, χάνω το κουράγιο μου ή θυμώνω που δεν ενδιαφέρεστε και τα λοιπά, και τα λοιπά. Στη γλώσσα, ό,τι είναι απότοκο διαδράσεων το περιγράφουμε ως πράγμα. «Το τραπέζι είναι σκληρό». Αυτό σημαίνει ότι η διάδραση μεταξύ του τραπέζιου και κάποιου αισθητήριου οργάνου, όπως το δέρμα στο χέρι μου, αποκτά το χαρακτηριστικό του «σκληρού». Δηλαδή, αποδίδω τον ειδικό χαρακτήρα της αλληλεπίδρασης/σχέσης σε ένα από τα αλληλοεπιδρώντα μέρη. Το πράγμα ορίζεται από τις σχέσεις του –και όχι από τις ιδιότητές του καθαυτές – και το σύνολο των σχέσεών του είναι αυτό που λέμε πλαίσιο. Η γλώσσα επιβεβαιώνει μέσω της σύνταξής ότι τα πράγματα έχουν ιδιότητες. Ένας πιο ακριβής τρόπος ομιλίας θα έκανε φανερό πώς τα πράγματα «παράγονται» και γίνονται αντιληπτά μέσω των εσωτερικών σχέσεων και μέσω της «συμπεριφοράς», της συμμετοχής τους, σε σχέση με άλλα πράγματα και με τον ομιλητή, σχέσεις που δεν είναι γραμμικές αλλά κυκλικές, υπάρχουν δηλαδή επίπεδα αναδράσεων, αυτοδιορθωτικοί νοητικοί μηχανισμοί. Έτσι, «σας κοιτάω που βαριέστε. Ας πω ένα αστείο». Ο Bateson διερευνά πιο κατάλληλους τρόπους περιγραφής. Η δομή της γλώσσας που θα χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει ένα ζωντανό οργανισμό, θα

πρέπει να ταιριάζει, να μιμείται την πολυπλοκότητά του, πράγμα που σημαίνει ότι ξεχωριστά μέρη/μονάδες, είναι ταυτοχρόνως ενοποιημένα σε σύνολο. *sth sx;esh toy me th f;ysh*

Σύμφωνα με τον Bateson, η μεταφορά, για παράδειγμα, συνιστά ένα πρότυπο (pattern) σκέψης, αντίληψης και επικοινωνίας σε ολόκληρο τον έμβιο κόσμο. Ενδεχομένως, να αποτελεί μέρος μιας διανοητικής στρατηγικής ολόκληρης της βιόσφαιρας. Η μεταφορά δηλώνει τη σχέση μεταξύ των σχέσεων δύο ολότητων, την ομοιότητα ή τη διαφορά τους. Η φράση «ο κόσμος είναι μια σκηνή (θεάτρου)» αποτελεί δήλωση της σχέσης των συνδεδεμένων μεταξύ τους στοιχείων, που απαρτίζουν το θέατρο, και των συνδεδεμένων μεταξύ τους μερών, που αποτελούν τον κόσμο, στο πλαίσιο συγκεκριμένης επικοινωνίας. Η μεταφορά απαρτίζεται από μέρη που το καθένα έχει τη δική του πολυπλοκότητα (κόσμος, σκηνή), όντας συγχρόνως ενιαίο. Έτσι, είναι χρήσιμη ως τρόπος σκέψης, καθόσον μιμείται την οργάνωση των έμβιων όντων: Ένα όργανο του σώματος, για παράδειγμα, αποτελείται από κύτταρα, που το καθένα έχει τη δική του πολυπλοκότητα, όντας συγχρόνως ενιαίο στη συγκεκριμένη μορφή του.

Ο Bateson ρωτάει πώς τα γονίδια, με τι είδους μήνυμα, λένε στο έμβρυο ον «τώρα κάνε ένα δεξί χέρι και τώρα ένα αριστερό». Προφανώς, το μήνυμα θα αφορά σχέσεις. Έτσι, στην ερώτηση «Τι είναι η προβοσκίδα του ελέφαντα;», η απάντηση «Η προβοσκίδα του ελέφαντα είναι μια «μύτη», δηλώνει ότι είναι το *πλαίσιο* που την ταυτοποιεί ως μύτη, εννοώντας αυτό που στέκεται μεταξύ δύο ματιών και βόρεια από ένα στόμα είναι μια «μύτη» και αυτό είναι όλο. Τα επικοινωνιακά φαινόμενα στον έμβιο κόσμο μας οδηγούν να ψάχνουμε την εξήγησή τους σε συνεχώς μεγαλύτερες μονάδες. Η ικανότητα ενός οργανισμού να αναγνωρίζει το πλαίσιο, σημαίνει ότι είναι ικανός να αποκωδικοποιεί το νόημα ενός μηνύματος. Για παράδειγμα, «Μου χαμογελά γιατί με φλερτάρει ή από ευγένεια; Μάλλον με φλερτάρει».

Η θεωρία του διπλού δεσμού, η πιο διάσημη εργασία του Bateson, περιγράφει τις συνθήκες σχέσεων όπου η ικανότητα αυτή δεν αναπτύσσεται στον ονομαζόμενο σχιζοφρενικό ασθενή. Ο γονιός εκπέμπει ασυνεπή μεταξύ τους μηνύματα. Για παράδειγμα, προσκαλεί τον ασθενή να εκφράσει μια θαρραλέα γνώμη και, όταν την εκφράσει, τη χαρακτηρίζει ως άστοργη ή ύπουλη ή ανυπάκουη κ.λπ. ή, ενώ αρχικά, η συμπεριφορά του γονιού φαίνεται να αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης διάθεσης, π.χ. σοβαρότητας, στη συνέχεια η διάθεση αυτή μεταβάλλεται εντελώς,

γίνεται, ας πούμε, εμπαιγμός ή χειραγώγηση. Το πλαίσιο συμπληρώνεται επίσης από μια σειρά απαγορεύσεων: απαγόρευση της επισήμανσης της ασυνέπειας του γονιού, απαγόρευση της εγκατάλειψης του πεδίου, απαγόρευση της μη ανταπόκρισης.

Ο διπλός δεσμός συνιστά ένα ανυπόφορο δίλημμα για τον ασθενή. Δεν είναι απλώς μια δυσάρεστη κατάσταση, στην οποία κάποιος είναι καταδικασμένος, εάν πράξει σύμφωνα με τον ένα τρόπο, και καταδικασμένος, εάν πράξει σύμφωνα με τον άλλο. Είναι μάλλον μια κατάσταση ταλάντευσης, ως αποτέλεσμα διλημμάτων, όπου θα προτιμούσε να μη διαλέξει τίποτα. Η περίπτωση όμως επιβάλλει την επιλογή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το ανθρώπινο ον θα προστατεύσει κατάλληλα τον εαυτό του με το να εκπέμπει μηνύματα που δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο κακομεταχείρισης ή διαστρέβλωσης. Αυτό γίνεται με την απογύμνωση των μηνυμάτων από τα έμμεσα ή άμεσα μετα-επικοινωνιακά μηνύματα. Για παράδειγμα, θα αποφεύγει τα άρθρα ή θα μεταχειριστεί μια μεταφορά χωρίς τις απαραίτητες ενδείξεις ότι πρόκειται για μεταφορά ή θα την υπερασπιστεί ως κυριολεξία. Θα εκφράσει ως πολύ σημαντικό ένα ασήμαντο μήνυμα ή θα αρνηθεί τη σημασία ενός ζωτικού για αυτόν μηνύματος. Μπορεί, επίσης, να αναπτύξει ολόκληρες στρατηγικές, όπως να ψάχνει πίσω από κάθε έκφραση για ένα βλαβερό για αυτόν νόημα, διακηρύσσοντας ότι κανείς δεν μπορεί να τον εξαπατήσει. Να αντιλαμβάνεται ως κυριολεξία ό,τι του λένε οι άλλοι, αγνοώντας όλα τα μετα-επικοινωνιακά μηνύματα ή να αντιμετωπίζει όλα τα μηνύματα ως γελοία. Να προσπαθήσει να αγνοήσει όλα τα μηνύματα, όλα τα ερεθίσματα, οπτικά, ακουστικά, απτικά. Με λίγα λόγια, να προσπαθήσει να αντιδράσει με τρόπο που περιγράφεται από την ψυχιατρική ως «παρανοϊκός, ηβηφρενικός ή κατατονικός».

Διπλός δεσμός υπάρχει όταν υπάρχουν αντιφατικές απαιτήσεις από το περιβάλλον, οι οποίες απαιτούν την αύξηση και συγχρόνως την ελάττωση του ίδιου παράγοντα. Η μία από αυτές τις απαιτήσεις είναι ανωτέρου επιπέδου από την άλλη (πιο δεσμευτικού). Θα λέγαμε, για παράδειγμα, σχετικά με τις εξορύξεις αλλά και τη βιομηχανία εν γένει, η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει ένα διπλό δεσμό: η ανάπτυξη της οικονομίας απαιτεί την παραπέρα αύξησή της και η διατήρηση του περιβάλλοντος, δηλαδή της ζωής, την ελάττωσή της. Αν δεν τον λύσει θα χαθεί, όπως οι δεινόσαυροι που δεν έλυσαν τον δικό τους. Ο ίδιος ο Bateson πιστεύει ότι αν εξακολουθήσει να σκέφτεται και να ενεργεί όπως σήμερα σε σχέση με τη φύση

«έχει τόσες πιθανότητες να επιβιώσει όσες μια χιονόμπαλα στην κόλαση».

Εκτός από τη γλώσσα, όμως, που μας εμποδίζει να περιγράψουμε την πολύπλοκη και κυκλική φύση των πραγμάτων, υπάρχει και ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα, μια άλλη πηγή στρέβλωσης, αυτό του *συνειδητού σκοπού*. Η συστημική φύση του κόσμου και του εαυτού – στα συστήματα κανένα μέρος δεν έχει έλεγχο πάνω στα υπόλοιπα- δεν είναι ορατή στη συνείδησή μας, στο βαθμό που τα περιεχόμενα της οθόνης της συνείδησης προσδιορίζονται από ένσκοπους προβληματισμούς. Τυφλώνομαστε, ως προς τις κυβερνητικές κυκλικότητες του εαυτού και του κόσμου. Η συνειδητή επιλογή δεδομένων μάς αποκρύπτει ολόκληρα κυκλώματα, βλέπουμε μόνο τόξα κυκλωμάτων, αποκομμένα από τη μήτρα τους, λόγω της δικής μας επιλεκτικής σκέψης και προσοχής. Η προσπάθεια να αλλάξει μια μεταβλητή, χωρίς να υπάρχει κατανόηση του ομοιοστατικού δικτύου που την περιβάλλει, καταλήγει σε παραμορφώσεις, ενίοτε καταστροφικές. Η λειτουργία της συνείδησης στη σύζευξη μεταξύ ανθρώπου και περιβάλλοντος έχει αποκτήσει τεράστια σημασία, λόγω της τεχνολογίας και της τερατώδους ικανότητας της να παρεμβαίνει. Οι διορθωτικές διαδικασίες προέρχονται από λιγότερο συνειδητά και εντελώς ασυνείδητα μέρη του εαυτού μας. Ο Bateson περιγράφει τις Εταιρείες ως αθροίσματα ανθρώπων με αποκλειστικά συνειδητή σκοπιμότητα, ως «*απάνθρωπα πλάσματα*».

Το βιβλίο «*Βήματα για μια Οικολογία του Νου*» δεν αφορά μόνο όσους ασχολούνται με τα πεδία που αναφέρθηκαν, ανθρωπολογία, ψυχιατρική, βιολογία, γενετική, οικολογία, αλλά απευθύνεται προς όλους όσους θέλουν να γνωρίσουν ένα νέο τρόπο σκέψης που διανοίγει νέα πεδία στοχασμού και πράξης. Αφορά κατεξοχήν όλους όσους έχουν αρχίσει να αντιλαμβάνονται το παρόν αδιέξοδο ως απότοκο, εκτός των άλλων, της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης.

Εν κατακλείδι, στο βιβλίο του ο Bateson, απέναντι στα «*βάσανα*» της σύγχρονης εποχής, μας παρέχει έναν τρόπο σκέψης που μας βοηθά στον αναστοχασμό και στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης μας με τον εαυτό, με τους άλλους, με τη φύση, με τον κόσμο ως όλον.

Βιβλιογραφία

Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. St. Albans. Palladin.

Bateson, G., Jackson, D., Haley, J. & Wdakland, J. (1995). *Towards a Theory of Schizophrenia*. *Behavioral Science*, 1, 251-264.

- Bertalanffy, L.(von). (1968). General Systems Theory. N.Y.: Braziller
- Carter, E. & Mc Goldrick, M. (1980). The Family Life Cycle. N.Y.:Gardner
- Dell, P. (1982). Beyond Homeostasis: Toward a concept of coherence. Family Process,21,21-41.
- Elkaim, M. (1991). Αν μ' αγαπάς, μη μ' αγαπάς. Αθήνα: Κέδρος
- Erickson, E. (1963). Childhood and Society. Harmondworth: Pelikan
- Erickson, E. (1963). Personal Communication
- Maturana, H. & Varela, F. (1992). Το Δέντρο της Γνώσης. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Maturana, H. & Verden – Zoller, G. (1996). Βιολογία της Αγάπης. *Μετάλογος*, 8, 85-98.
- Wiener, Nor.(1972). Θεός και μηχανή: Κυβερνητική. Μτφ: Άννα Σταματοπούλου Παραδέλλη. Αθήνα: Καστανιώτης.